

Mystica met kromzwaard

Het opzienbarende leven van Jenny Merkus (1839-1897)

René Grémaux
Wim van den Bosch

Eburon
Delft 2014

Opgedragen aan allen die ons bij de voorbereiding van dit boek belangeloos met raad en daad hebben bijgestaan, en Hetty en Nina wel heel in het bijzonder.

Eerste druk

ISBN 978-90-5972-852-3

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij financiële steun van de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven en de Wilhelmina Drucker Fundatie.

© 2014 René Grémaux en Wim van den Bosch

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Zij die menen rechten te kunnen doen gelden en die niet benaderd zijn wordt verzocht zich tot de auteurs (rgremaux@yahoo.com en wimvandbosch@gmail.com) of de uitgever te wenden.

Omslagafbeelding:

Jenny Merkus, vermoedelijk kort na haar avonturen op de Balkan in de jaren 1875-1876.

Fotograaf: H. de Lieure, Rome. Naar oude fotokopie in Kennisinstituut Atria, Amsterdam.

Met dank aan Annette Mevis.

Omslagontwerp: Geert de Koning, www.geertdekoning.nl

Typografie: Yvonne Versteijnen, Studio Iris

Academische Uitgeverij Eburon, Delft, www.eburon.nl

Inhoud

Lijst van Illustraties	7
Voorwoord	
1. 'Een eenzame die wel veel van haar moeder gehad zal hebben', Jeugd, 1839-1863	21
2. ' <i>Eines schickt sich nicht für alle!</i> ' Jaren des onderscheids aan de Veluwezoom, 1863-1869	59
3. Begin van de Eindtijd? Frankrijk en Italië, 1868-1871	85
4. 'Een gebouw tot Gods verheerlijking', Rome en Jeruzalem, 1871-1873	117
5. 'Zij ging naar het slagveld om te strijden', Bosnië en Herzegovina, tweede helft 1875	139
6. 'Ik ben een Jeanne d'Arc: ik bezit al hare hoedanigheden', Herzegovina, december 1875 - maart 1876	169
7. In handen van 'de helden van Sadowa', Oostenrijkse gebieden, 10-22 maart 1876	229
8. ' <i>Živela!</i> ', Belgrado, 22 maart - 2 juli 1876	283
9. 'Zij is de Jeanne d'Arc van Servië', Bosnië, 2-24 juli 1876	337
10. Wie hoog klimt, kan laag vallen, Servië, 25 juli -1 september 1876	377
11. Jenny krabbelt weer op, Balkan en Nederlands-Indië, 1876-1877	421
12. 'Wat moet de dwaas die ons beoorloogde hier?' Jeruzalem, 1878-1891	435
13. 'Willekeurige belastingaanslagen, afpersingen zonder eind', Jeruzalem, 1891-1895	467
14. 'Zal armoede en gebrek 't loon zijn der zelfverloochende liefde?' Laatste jaren, 1895-1897	497
15. Nasleep, 1897 - heden	515

Bijlagen

Dankwoord	533
Stamboom Merkus	537
Stamboom Cranssen	538
Toelichtingen op namen van personen en zaken die in hoofdstukken 5 t/m 10 op meer dan een plaats worden genoemd	539
Kaart van Zuidoost-Europa (noordelijke helft)	549
Kaart van Noord-Dalmatië en de beide Krajina's	550
Kaart van westelijk Herzegovina	550
Kaart van oostelijk Herzegovina	551
Kaart van het gebied bij de Drina	551
Noten	553
Verantwoording der bronnen	598
Bibliografie	602
Personenregister	639
Topografisch register	646

1. ‘Een eenzame die wel veel van haar moeder gehad zal hebben’, Jeugd, 1839-1863

‘Het vrije, “wilde” leven in Indië’, 1839-1845

Familieachtergrond

Op vrijdag den Elfden October des Jaars een duizend acht honderd negen en dertig te Prapattan op Batavia is geboren Jeanne, zijnde de ouders Meester Pieter Merkus, oud een en vijftig Jaren, Ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en van het Legioen van Eer, Lid van den Raad van Indië, Gouvernements Kommissaris van Sumatra, en Wilhelmine Niclasine Cranssen, oud drie en dertig Jaren, zonder beroep, woonachtig te Batavia op Prapattan, echtelieden.

Zo luidt de oudste vermelding van Jeanne Merkus, het zesde overlevende kind van haar ouders.¹ Zij werd als tweede dochter in het gezin traditiegetrouw vernoemd naar haar grootmoeder van vaders kant, maar zou gewoonlijk als ‘Jenny’ door het leven gaan. Haar geboorteplaats Prapattan, meestal als Parapattan geschreven, was een aan de gelijknamige rivier gelegen zuidelijke villawijk van Batavia.

Jenny’s moeder had de eerste drie, vier maanden van haar zwangerschap aan boord van het zeilschip *Sara Lydia* onder kapitein B. van der Tak, doorgebracht. Dat was eerst vanuit Rotterdam met een stoombootje naar de rede van Hellevoetsluis of Brouwershaven gesleept. Er ontstond echter al op 5 februari vertraging, omdat door ijs veroorzaakte schade aan de koperen huid in ’s Rijks dok in Vlissingen hersteld moest worden.² Eenmaal op zee, deed men gewoonlijk minstens drie maanden over de reis. Dat was afhankelijk van de wind, die vooral in de *doldrums* voor westelijk Afrika nogal eens kon wegvallen. Er waren in die tijd weliswaar lijnschepen met stoom in de vaart, maar die werden nog niet ingezet op de lange, om Kaap de Goede Hoop leidende route naar de Oost. Het kolenverbruik was namelijk nog zo hoog dat weinig andere lading kon worden meegenomen.

Na aankomst in Batavia werd Jenny’s vader al snel tot gouvernementscommissaris voor de onrustige Residentie Sumatra’s Westkust aangesteld. Zijn gezin reisde mee.³

Jenny’s hooggeplaatste vader was een zoon van de welgestelde Waalse dominee Jean Gaspard Merkus. Diens vader Hendrik Merkus had samen met zijn veel oudere halfbroer Hans Kasper Arkstee de wereldberoemde uitgeverij, drukkerij en boekhandel Arkstee & Merkus gedreven, met vestigingen in Amsterdam en Leipzig. Zij publiceerden onder andere veel werken over de Verlichting. Jean Gaspard had zijn

opleiding genoten in het vrijzinnig-calvinistische Genève en daar dominee Pierre Mouchon ontmoet, wiens dochter Jeanne hij huwde. Mouchon onderhield onder meer contacten met Jean-Jacques Rousseau, die hij 'de vader van mijn ziel' noemde. Ook publiceerde hij onder andere de tweedelige *Index analytique* voor de beroemde encyclopedie van Diderot en D'Alembert. Hij was daarmee waarschijnlijk de enige die dit lijvige werk ooit helemaal gelezen heeft. Jenny stamde dus van vaders zijde uit een zeer gegoed, vrijzinnig religieus en tevens internationaal en liberaal denkend milieu.

Zijn voorspoedige loopbaan had Jenny's vader overigens niet alleen te danken aan zijn persoonlijkheid, intelligentie, afkomst, opvoeding, opleiding, werklust en ambitie; ook zijn uitstekende netwerk hielp hem. Zo maakte hij carrière in de voetsporen van zijn acht jaar oudere neef Hendrik Merkus de Kock, die de hoogste functies in Indië bekleedde. Hendrik had zijn moeders familienaam als tweede voornaam meegekregen. Pieter was bovendien al lang voor zijn huwelijk op goede voet komen te staan met zijn machtige aanstaande schoonfamilie Cranssen. Via de Cranssens had hij tevens de even invloedrijke Indische familie Couperus leren kennen, waarvan een zoon getrouwd was met de dochter van Cranssen en diens wettige vrouw.

Pieter Merkus was op 22 september 1830 op 43-jarige leeftijd voor het eerst getrouwd, en wel met de 18 jaar jongere, half Indische Wilhelmine Niclasine Cranssen. Haar vader, Willem Jacob Cranssen, had haar kort voor de dood van zijn wettige echtgenote verwekt bij een slavin. Hij had zijn buitenechtelijke dochter formeel erkend nadat hij haar moeder met zijn eigen verbasterde namen Wilhelmina Jacoba Nessnarc - de letterkeer van Cranssen - had laten dopen en haar vrij gemaakt had. Wettelijke erkenning van een halfbloedkind betekende dat het werd ingedeeld bij de Europeanen; zo niet, dan bleef een dergelijke nakomeling 'inlands'. Dan 'verdwenen' kind en moeder 'in de kampong', zoals dat ook officieel heette. Jenny's moeder was al op haar 15^e getrouwd met een 16 jaar oudere Duitse botanist met de toepasselijke naam dr. Carl Ludwig Blume, maar al op haar 21^e was ze kinderloos van hem gescheiden.

Anderhalve eeuw later viel dit toch wel bijzondere huwelijk ook de Amerikaanse schrijfster Jean Gelman Taylor op. Zij schrijft: 'Mr. Pieter Merkus [...] krijgt soms de eer Indonesië zijn eerste gescheiden vrouw als *chief lady* te hebben gegeven. [...] Het wordt gewoonlijk niet vermeld dat mevrouw Merkus ook de erkende dochter was van een in vrijheid gestelde Ambonese slavin.'⁴ Deze auteur brengt haar lezers verder onder de aandacht dat er eigenlijk maar weinig Nederlanders in Indië woonden - tijdens de Engelse bezetting in de Napoleontische tijd niet meer dan ongeveer 4.000, voornamelijk mannen, militairen niet meegeteld. Huwelijken met Indische dames waren, de hoogste kringen inbegrepen, dan ook niet ongevoel. Ook door de aderen van de eega's van een van Merkus' voorgangers, zijn aangetrouwde verwant Jean Chrétien Baud, en zijn eigen opvolger Jan Jacob Rochussen stroomde Indisch bloed.⁵

Jenny's moeder werd later door haar oudste dochter Wilmine beschreven als erg streng, terwijl Wilmine's kleindochter Betsy vermoedelijk van haar gehoord had dat

ze een heel moeilijke en heerszuchtige vrouw was.⁶ Haar vader, de Groningse boerenzoon Willem Jacob Cranssen, was bij de Vereenigde Oost-Indische Compagnie snel fabelachtig rijk geworden. Daarna maakte hij in het Indische bestuur zeer voorspoedig carrière en bekleedde hij uiteindelijk de hoogste posities. Haar moeder, Wilhelmina Jacoba, was omstreeks 1783 in Makassar op Celebes geboren en had, naar verluidt, tevens enig Joods-Portugees bloed. Zij was de enige grootouder die Jenny gekend heeft.

Jenny had dus voor een kwart Indisch bloed, wat haar een lichtbruin kleurtje, donkerbruine ogen en pikzwart haar gaf.⁷

Bij haar geboorte had Jenny één zusje en vier broertjes. Drie van hen waren in de Oost geboren: de achtjarige Wilhelmina Jacoba Eliza die Wilmine of ook wel Kokie of Foek genoemd werd, de zesjarige Jan Casper Willem met de roepnaam Cas of ook wel Jan, en de bijna vijfjarige Carel Rikus, kortweg Kees maar toch ook Carel en Carolus genoemd. De bijna driejarige Pieter Willem Nicolaas met de roepnaam Pieter en de anderhalfjarige Pierre, die ook wel Piet genoemd werd, waren in Holland ter wereld gekomen. Toen verbleef vader Pieter met zijn gezin om politieke dan wel gezondheidsredenen ruim twee jaar in het vaderland.

Jenny's vader had verder al in 1825 de tweejarige Johanna Kamp geadopteerd, die meestal Anna genoemd werd. Zij was de 'dochter van de vrije vrouw (d.w.z. geen slavin) Senia, huidhoudster van Jan Bowier Az., die het kind vermoedelijk heeft verwekt.'⁸ Pieters goede vriend jonkheer mr. Jan Bowier, chef van de burgerlijke en militaire medische dienst in Nederlands-Indië, was omstreeks haar geboorte op 32-jarige leeftijd overleden. Anna behield haar moeders achternaam. Zij werd later bij testament niet gelijkgesteld aan Merkus' eigen kinderen, maar wel goed bedeed. Anna was 16 jaar oud toen Jenny geboren werd.

Tenslotte had vader Pieter zelf een jaar later een dochter verwekt bij de gemengdbloedige Antje Liebrecht Uilenbroek. Liebrecht is waarschijnlijk een patroniem. Over deze 'voordochter' valt veel later te lezen dat ze 'geboren was uit een christelijke Ambonese vrouw terwijl Merkus gouverneur van de Molukken was.'⁹ Het kind werd Henriëtte Elisabeth Carolina gedoopt en gewoonlijk Line genoemd. De vader had haar negen dagen voor zijn huwelijk formeel erkend. Zij kreeg dezelfde rechten als zijn andere kinderen. Line was net 13 jaar geworden toen Jenny ter wereld kwam.

Boze tongen beweren dat Jenny's oma, gebrand op kleinkinderen en erfgenamen, haar dochter na haar scheiding aanzette tot een nieuw huwelijk met een haar zeer goed bekende en vooral veelbelovende oudere heer - iemand ook die bewezen had vruchtbaar te zijn. Zij en haar in 1821 overleden man hadden Merkus leren kennen tijdens diens gouverneurschap van de Molukken. Zij hadden zich toen onder andere samen ingezet voor collectes ten behoeve van de vertaling en het drukken van bijbels en de verspreiding van religieuze traktaten in het Maleis.¹⁰

Omgeving

Over Jenny's baby- en peutertijd is niets met zekerheid bekend. Uit beschrijvingen van die periode en die van haar vaders vroegere woonplaatsen kan hierover toch een redelijk beeld worden opgebouwd. Zij zal die jaren wel hebben doorgebracht in een grote, wit gekalkte villa van één verdieping, te midden van de grootst mogelijke luxe. Om het huis lag een schitterende tuin. Binnen en buiten waren talrijke bedienden aan het werk, die hun eigen huisjes op het terrein bewoonden.

Voor de Nederlandse kinderen uit Jenny's milieu was het leven in Indië in veel opzichten bijna ideaal. Hun eigen ouders zagen de kinderen echter maar weinig, want vader was meestal druk aan het werk, op reis of in de club. Moeder moest haar aandacht verdelen over de grote huishoudelijke staf en haar dikwijls talrijke kinderschaar. Bovendien had zij te voldoen aan vele sociale verplichtingen. Volgens Betsy werden de kinderen Merkus aan een gouvernante overgelaten. De kleintjes werden door de bedienden erg verwend. Van hen leerden ze voorts een eenvoudig soort Maleis. Evenals hun ouders mengden ze dat af en toe met hun Nederlands. Verder hoorden zij van hen, en misschien ook wel hun oma, Indische sprookjes en griezelverhalen. Er heerste soms een mystieke sfeer die door Jenny's achterneef Louis Couperus zo treffend beschreven wordt in *De stille Kracht*. Haar zus Wilmine sprak later tegenover haar kleindochter Betsy over 'het "wilde" leven in Indië'.¹¹

Gezinsleven

In mei 1840 overleed gouverneur-generaal De Eerens na een slopende ziekte. Pieter Merkus, het oudste lid van de Raad van Indië, werd vanwege het belangrijke werk dat hij op Sumatra verrichtte, nog niet als gouverneur-generaal aangesteld. In zijn plaats werd het één na oudste lid, Carel Sirardus Willem van Hogendorp, op 1 juni tot gouverneur-generaal *ad interim* benoemd. De familie betrok zo lang een paleisje met een grote veranda ervoor: het mooie, in klassieke stijl gebouwde Gouvernements Hotel Rijswijk in Weltevreden, een buitenwijk van Batavia. Op 6 januari 1841 werd Pieter Merkus formeel tot gouverneur-generaal benoemd. Bij de aanvaarding van zijn ambt, acht dagen later, werd hij wegens zijn vele aan het vaderland bewezen diensten tevens benoemd tot 'kommandeur der orde van den Nederl. Leeuw'.¹²

Het gezin nam zijn intrek in het woonpaleis in de heuvels van het relatief koele, tegenwoordig Bogor geheten Buitenzorg. Daar werd op 28 augustus 1841 Henriëtte Louise geboren, die Louise zou gaan heten.

Jenny en haar broers en zussen werden goed christelijk opgevoed. Hun vader was immers de zoon en kleinzoon van predikanten, en had zich in Indië op verschillende manieren voor de verbreiding van het protestantse geloof ingezet. Als gouverneur gaf Merkus bovendien de aanzet tot de bouw van een gezamenlijke kerk voor protestanten en katholieken in Buitenzorg.¹³

Begin april 1843 was het groot feest in het zojuist door de familie Merkus betrokken paleis. Jenny's 16-jarige, knappe en nogal Indisch ogende halfzuster Line verloofde zich met een 11 jaar oudere adjudant van haar vader, de eerste luitenant bij de artillerie jonkheer Theodore van Capellen. Hij was de zoon van viceadmiraal en hofmaarschalk Theodorus van Capellen, die door koning Willem I in de adelstand was verheven. Deze Theodore was verder een vroegere vriend van Henriëtte's eerdere vlam, de 23-jarige eerste commies op het Algemene Secretarie te Buitenzorg, Jacob Fredrik Brest van Kempen, een zoon van de directeur van de Landsdrukkerij te Batavia. Koo, zo heette hij gewoonlijk.

De volgende maand, op 26 mei, viel er opnieuw wat te vieren. Die dag trouwde Jenny's 19-jarige geadopteerde zuster Anna Kamp met de tien jaar oudere luitenant bij de infanterie, Carel August Fredrik Willem Wollweber. Op 11 september werd het gezin Merkus verblijd met de geboorte van Jenny's laatste zusje, Wilhelmina Niclasina Petronella, Niclasientje genoemd.

Aan dit ogenschijnlijke tamelijk rustig voortkabbelende familieleven kwam echter bruut een einde. Ruim een maand later, op 14 oktober, vond in het paleis een groot bal plaats. Daaraan namen onder anderen de net 17 jaar geworden Line en haar verloofde Theodore deel. Hij was zojuist samen met zijn aanstaande schoonvader teruggekeerd van een maandenlange inspectietocht door de Molukken. Intussen waren

Staatsieportret van mr. Pieter Merkus als gouverneur-generaal.¹⁴

zijn vroegere vriend Koo en Line echter opnieuw een amoureuze briefwisseling aangegaan. Daarin had Koo kwaad gesproken over Theodore, beschuldigingen die door Line zouden zijn geloofd. Zij had echter nog geen voorkeur voor een van hen uitgesproken. Naar aanleiding hiervan ontstond later die avond tussen de beide mannen een woordenwisseling, die zo hoog opliep dat Koo zijn rivaal Theodore op het pistool uitdaagde. Het duel vond laat die nacht of heel vroeg de volgende ochtend plaats. Hierbij werd Koo door Theodore dodelijk geraakt.

Koo's oomzegger C.J.F. Brest van Kempen schreef in 1928 over de direct hierop volgende gebeurtenissen een waarschijnlijk nogal geromantiseerd verhaal: 'De kruitdamp was nog niet opgetrokken of de verschrikte omstanders zagen een milord [vierwielig rijtuig] door een dame gemend, in vliegende vaart aankomen. Het was Mejuffr. Merkus. Ze schijnt, van de altercatie [ruzie] op den vorigen avond iets gehoord te hebben, misschien door den een of ander op de hoogte gebracht, hoe 't zij, in hooge mate veront-rust is ze uitgereden in de hoop een onheil nog tijdig te kunnen voorkomen. 't Was te laat. Bij het zien van het roerlooze lichaam van mijn oom moet ze als waanzinnig zijn geworden. Nu bleek wel dat ze hem had liefgehad. Zij stortte zich op het lijk. Kuste het gelaat en besproeide het met haar tranen. Daarna liet ze het opnemen, in haar rijtuig leggen en naar het paleis rijden, zijn hoofd op haar schoot gesteund houdende. Vanuit het paleis van den G.G. werd deze Brest van Kempen begraven.'¹⁵

Hoewel vader Merkus Theodore's gedrag wel kon billijken, verzocht hij hem en Line toch hun verloving te verbreken. Van Theodore's kant was het vertrouwen in Line toch al beschaamd. Hij werd op 29 november tot een jaar gevangenis veroordeeld, de vier secondanten ieder tot drie maanden. Theodore's straf werd na een gratieverzoek - na overleg met de betreffende instanties - door Merkus teruggebracht tot een half jaar.

Overigens ondervond Jenny's vader meer problemen met jonge beambten. In 1842 had hij op diens verzoek de 22-jarige Eduard Douwes Dekker aangesteld tot Controleur 2^e Klas in zijn vroegere eigen Residentie Sumatra's Westkust. Kort nadat

*Woonpaleis van de
gouverneur-generaal te
Buitenzorg, waarschijnlijk
het eerste huis waaraan Jenny
herinneringen bewaarde.¹⁶*

de militaire gouverneur de geheel onervaren jongeman als hoofd betaalmeeester, hoofd van politie, president van de landraad en vertegenwoordiger van het centrale gezag in het buitengewest Natal had geplaatst, was een kastekort ontdekt. De gouverneur had hem geschorst, maar de Raad van Indië was niet van boze opzet overtuigd. Merkus, in wie Douwes Dekker aanvankelijk juist zo veel vertrouwen had gesteld, was echter van mening: 'De ontrouw mag niet bewezen zijn, maar de vermoedens zijn gegevens genoeg om er werkzaam op te zijn.' Douwes Dekker schreef hierop een gedichtje, dat hij op de schrijftafel van Merkus liet leggen:

Het schorsend schorsbesluit.
Dat schorsend ons regeert,
Jan Schorsal, gouverneur,
De weerwolf onzer dagen,
Had z'n geweten zelfs met vreugd gesuspendeerd,
Ware 't niet vóór langen tijd finaal ontslagen.

Uiteindelijk sprak de Algemene Rekenkamer te Batavia Douwes Dekker vrij.¹⁷ Zo werd Merkus mede aanleiding tot het schrijven van het belangrijkste Nederlandstalige letterkundige werk aller tijden, de *Max Havelaar*.¹⁸

Line en Jenny's broers naar Nederland

Na het zo vreselijk afgelopen duel besloot vader Merkus om Line naar Nederland te zenden. Dit blijkt uit een op 30 december 1843 of begin januari 1844 door Theodore van Capellen vanuit de gevangenis geschreven brief aan zijn zuster Pietje.¹⁹ Zij vertrok, omstreeks eind januari, samen haar vier broers en 'jufvr. Willer', vermoedelijk een nicht. De jongens gingen waarschijnlijk naar Nederland voor scholing, zoals in hun kringen gebruikelijk was. Hun vertrek zal daarom waarschijnlijk al enige tijd gepland zijn geweest. Meisjes hadden dit voorrecht toentertijd niet. De kinderen werden vergezeld door kapitein-luitenant J.F.A. Coertzen. Hij kon de jongens ongetwijfeld spannende verhalen vertellen over zijn recente optreden tegen piraten rond de zuidoosthoek van Celebes, waarvoor hij zojuist bevorderd was tot ridder in de Militaire Willems-Orde derde klasse.²⁰ Net als vijf jaar eerder reisden zij weer met het zeilschip *Sara Lydia*, nog steeds onder bevel van kapitein Van der Tak. De lange reis moet voor iedereen erg saai geweest zijn, maar in Kaapstad was er altijd even een verzetje. Daar werd nieuwe proviand en drinkwater ingenomen, bracht men post aan boord, en konden de passagiers aan land gaan. Ter plaatse hoorden ze ook de laatste nieuwtjes uit Nederland. Op 14 mei 1844 zetten zij voet op Hollandse bodem.²¹

Zij gingen bij familie in Amsterdam logeren.²² Hoogstwaarschijnlijk was dat bij de eveneens net uit de Oost teruggekeerde halfzuster van Jenny's moeder, Catharina Rica Cranssen, haar tweede man Carel Jan Riesz en hun twee kinderen. Dat waren de 20-jarige Charles Henri Frédéric en de acht lentes jongere Maria Catharina Eleonora. Catharina Rica, 48 jaar oud, had samen met Jenny's moeder hun vaders enorme